

Анатоль Трафімчык / Anatol Trafimchyk

Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Беларусь /

National Academy of Sciences of Belarus, Belarus

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7246-3870>

e-mail: anatol1976@gmail.com

Этнічная карціна радзімы ў творчасці Артура Бартэlsa

The ethnic picture of the Homeland in the works of Arthur Bartels

Etniczny obraz ojczyzny w twórczości Artura Bartelsa

ABSTRACT: The writer and artist Arthur Bartels (1818–1885) left enough reflections in his works to recreate a picture of his ethnic views on his homeland. He recognized Poland as his native state, but from the context it follows that the Polish-Lithuanian Commonwealth was meant. Despite this, A. Bartels considered Lithuania (in the historical sense of this concept) his homeland. He had not yet come to a national understanding of the European peoples and, above all, of his motherland. However, it is noteworthy that he was approaching it: the combination of Lithuania, White Russia and Paliessie in unity is evidence of this. This can be traced in his literary works. But at the same time there is no homogeneity in A. Bartels' perception of ethno-national processes. Great Litvinism is manifested by him in works written more for himself (primarily poems), and in his homeland. Explicit Polishness is expressed in poems (which were made public), especially in the final, already Krakow, period of life.

KEYWORDS: motherland, ethnic, national, Lithuania, Poland, regions, works.

Польскамоўны пісьменнік, мастак, артыст Артур Бартэльс (1818–1885) пакінуў у творах розных відаў мастацтва нямала матэрыялу на тэму этнічнага вызначэння сваёй роднай старонкі. Маём на ўвазе менавіта этнічны аспект, але не нацыянальны. Хоць на Захадзе тым часам ужо завяршаўся працэс фармавання нацый у мадэрным разуменні, на Беларусі такія працэсы адно зараджаліся і доўга выспелваліся.

Родным кутом творца лічыў вёску Дзяніскавічы Слуцкага павета. Там ён бываў нячаста. Яшчэ ў дзяцінстве паехаў вучыцца ў варшаўскую гімназію. Пасля атрымліваў адуцыю ў Парыжы, дзе бываў і пазней.

Да таго часу, як сталі раскрывацца пісьменніцкія здольнасці А. Бартэльса, ён пабачыў шмат краін. Адразу скажам, што нягледзячы на тое, што А. Бартэльс некаторы час правёў у Францыі, народ якой ужо сфармаваўся як нацыя, ён, як і большасць прадстаўнікоў шляхецкага стану гістарычнай Літвы сярэдзіны XIX ст., узяцца да катэгорыі нацыянальнасці не здолеў і працягваў мысліць даўнейшымі, этнічнымі, меркамі.

Перш чым разгледзець яго канцэпцыю ідэнтыфікацыі народанасельніцтва (і асабістай у тым ліку), варта сказаць, што яна таксама не будзе адназначнай і аднастайнай. У сярэдзіне XIX ст. Паўночна-Заходні край варта разглядаць у дамадэрных этнічных катэгорыях. Этнічная свядомасць А. Бартэльса фармавалася пад уздзеяннем жыццёвых фактараў.

А. Бартэльс належаў да дробнапамеснай шляхты. Яго роднымі мясцінамі сталі, апроча Дзяніскавіч і Радзівілімонтаў, што пад Клецкам, мясціны над ракой Бярэзінай каля Барысава, губернскага гарады Мінск і Вільня, куток ля мястэчка Біржы, якое цяпер уваходзіць у склад Літвы.

Пэўны сацыяльны статус абумоўліваў і тыповасць этнічных рэфлексій. Аднак нягледзячы на стандартнасць для таго часу поглядаў А. Бартэльса, яны заслугоўваюць больш пільнай увагі. Індывідуальнасць лёсаў прыносіла і некаторыя асаблівасці.

Самым раннім з нам вядомых слядоў этнічнага маркіравання з'яўляецца нявыдадзены альбом *Туру litewskie (Літоўскія тыпы)*. У яго ўвайшлі 54 малюнкi (1847–1870 гг.). Прадстаўлены выявы самых розных катэгорый тагачаснага грамадства: вяскоўцы, жабракі, паляўнічыя, рэлігійныя служкі, вучні, чыноўнікі, вайскоўцы, жыды. Але ўсіх іх аб'ядноўвае зямля, на якой яны жылі. Даследчык Уладзімір Рынкевіч прааналізаваў мастацкія асаблівасці твораў [гл.: Рынкевіч 2013: 13–21]. Тэматыку *Літоўскіх тыпаў* А. Бартэльс распрацоўваў і пазней. Прычым, тыя малюнкi таксама не былі выдадзены, але захаваліся ў адным асобніку. Паказальна, што сярод іх знаходзяцца і акцэнтавана "літоўскія" подпісы: *Мудрасці Статута Літоўскага, Дудар літоўскі на Русі, Бортнік на Русі Літоўскай* і інш. Як падкрэслівае У. Рынкевіч,

галоўным крытэрыем адбору персанажаў для сваіх работ мастак лічыў сацыяльную і індывідуальную выразнасць тыпажу, якая вылучала яго са шматалічнага людскога мора. <...> Подпісы да замалёвак рабіліся часткова на польскай, часткова на французскай мовах, але змест заўсёды заставаўся беларускім [Рынкевіч 2013: 15, 20].

Пераклікаюцца з *Літоўскімі тыпамі* тры альбомы графічных малюнкаў, прычым сюжэтна складзеныя, з дасціпнымі каментарамі, – іх можна расцаніць як свайго роду Graphic novel / графічны раман: *Łapigrosze, Pan Atanazy Skorupa, Pan Eugeniusz*. Яны былі аб'яднаны

агульнай назвай *Album wileński* (1858). Апрача іх, шэраг альбомаў застаўся неапублікаваны [гл.: Рынкевіч 2013: 21–23]. Праўда, у названых выданнях ідэйныя акцэнтны былі ссунуты з аспектаў этнічных у бок агульначалавечай маралі. Тым не менш, месцам дзеяння ў іх пазначана Літва. Пры параўнанні (часцей шырока кантэкстуальным) тагачасных Польшчы і Літвы мастак аддае перавагу апошняй. Пры гэтым пару разоў успамінае і старапольскія цноты як станоўчыя рысы літоўскіх шляхціцаў [Bartels (1858b): 1]. У якасці прыкладу прывядзём характарыстычныя для нашага выпадку развагі пана Эўгеніуша:

Posiadam gdzieś na Litwie bogatego i starego wuja, nie bezdzietnego, niestety! Ten mi pomoże. <...> Nie podobna żeby staropolski szlachciz odmówił swej pomocy krewnemu w ten czas, gdy jest tak gościnnym dla obcych [Bartels (1858c): 1].

Апрача часта разгорнутых каментароў да малюнкаў, з этнічнага пункту гледжання ўяўляе цікавасць выкананая ў адвольным ключы, стылізаваным пад іншыя шаржаваныя работы, мапа, на якой мастак змясціў, бадай, цалкам Літву. Межаў краю не пазначана, за выключэннем паўднёвага боку. Паказальна, што Пінск і Брэст мастак пакідае на тэрыторыі сваёй радзімы. На поўдзень ад іх ляжыць Украіна. Разуменне паўднёвай мяжы з Украінай прыкладна супадае з сённяшнім становішчам [гл.: Bartels (1858a): 8].

Тым часам А. Бартэльс стала жыў на гістарычнай Літве. Таму не дзіва, што яго свядомасць адно ўзмацнялася ў кірунку ліцвінскасці. Гэтая тэндэнцыя ўсё часцей адбіваецца на літаратурных творах, якіх з цягам часу А. Бартэльс піша ўсё больш і больш. Аднак аўтар не спяшаўся з іх публікацыяй.

У 1859 г. усё ж выйшла адна кніга А. Бартэльса. Гэтым разам ён выступіў у ролі драматурга, апублікаваўшы ў Вільні пад адной вокладкай любоўную драму *Serce brata* (*Сэрца брата*) і камедыю ў адным акце *Niewiniątko* (*Цнатліўка*). На Літве, паводле п'есы *Serce brata*, захаваліся высакародныя стасункі паміж людзьмі. Зусім у іншым святле адлюстраваны ўзаемаадносіны шляхты ў Варшаве (аднаактоўка *Niewiniątko*).

Паказальна, што ў п'есах, дзе падзеі адбываюцца на Літве, героі пастаянна згадваюць Варшаву і Кракаў. Гэта гаворыць аб успрыманні земляў былое Рэчы Паспалітае як адзінай культурнай прасторы. У той жа час Мінска з імі ў адным кантэксце не сустракалася, хоць аўтар некаторы час жыў непадалёк ад гэтага губернскага горада.

У 1859 г. А. Бартэльс піша верш *Miłość ojczyzny* (*Любоў да айчыны*). У ім праз форму папулярнай у той час гутаркі-гавэндзы пералічваюцца рэгіёны сучасных Польшчы, Украіны, Літвы і Беларусі – былой Рэчы

Паспалітай. У зачыне пачуццё патрыятызму распаўсюджваецца на максімальна шырокую геаграфію, паслядоўна звужаючыся да мікрарэгіянальнага лапіка. Так, пачынаецца твор з разумення радзімы, дзе ўсе палякі, якія любяць Айчыну:

Ma być u nas sens jaki, ma być jedność jaka,
Każdy grywać chce rolę dobrego polaka,
Każden kocha ojczyznę...

[Bartels 1888: 6].

Аднак пры дэталізацыі высвятляецца, што роднасці паміж рознымі этнічнымі абласцямі колішняй Рэчы Паспалітай не існуе. У першую чаргу адбываецца “адцуранне” якраз ад той часткі этнічнай Польшчы, дзе размешчана сталіца – Варшава:

Ale, nie ma co mówić, kaźden Polskę kocha.
Tymczasem proszę bliżej posłuchać kaźdego:
– Pan lubisz Koroniarzy? – Nie lubię... – Dlaczego?
– Bo to ślepe Mazury, rej im wodzić chce się...

[Bartels 1888: 6].

Далей крытычная ўвага скіроўваецца на жыхароў іншага рэгіёна са старажытным, высокакультурным цэнтрам заходняй Польшчы:

– Ale Wielkopole? – At, Wielkopole
Tak między nami mówią, czort wie co z nich panie,
Więcej już pachną Niemcem, niżli Słowianinem,
Gdzietam im, dobrodzieju, równać się z Litwinem.

[Bartels 1888: 6].

Як бачым, лірычны герой тут выяўляе не толькі пачуцці непрымання пэўных этнічных абласцей, але і свае прыярытэты, указваючы пры гэтым на Літву, што, натуральна, наводзіць на думку пра прыналежнасць яго да апошняй, нават калі чытач не будзе ведаць біяграфіі аўтара.

Следам пад крытычны прыцэл трапляюць правінцыі сучаснай Украіны: Галіцыя, Валынь, Падолле, Украіна. Ніжэй настае чарга Жмудзі. Асобна звернем увагу, што ў гэты шэраг трапляе і Белая Русь:

– Więc i Białorusini? – Nie gadaj pan wcale, –
Tam już ani źdźbła Polski, czyściutkie Moskale...

[Bartels 1888: 7].

У выніку быццам бы робіцца выснова, даволі звыклая для носьбіта так званага ліцвінскага патрыятызму:

- A więc zostaje tylko Litwa nasza droga,
Kraina wypieszczona przez ludzi i Boga.
[Bartels 1888: 7].

Ды на этнічнай дыферэнцыяцыі А. Бартэльс не спыняецца – і ўзіраецца больш пільна ў родны край. Як аказваецца, і Літва распадаецца, драбніцца на асобныя раёны. Іх пералік мае характар спарадычных і фармальны. Відавочна, задачай з’яўлялася акрэсленне ўсебаковых куточкаў Літвы – ад Вільні да Палесся. Урэшце ракурс звужаецца да той старонкі, дзе жыве сам аўтар. Ёй даецца нібыта безумоўна станоўчая характарыстыка:

- Jednak słyszałem Słuckie? – Oho, ho, ho, Słuckie
I te co od Nieświeża jeszcze Nowogródzkie.
No, to panie kraj piękny, nie ma co powiedzieć,
Proszę pana przyjechać i u nas posiedzieć.
Co to panie za ludzie, jaki pogląd zdrowy,
Jakie serca porządne, jakie panie głowy,
Jakie to gospodarstwa, nad ludem opieka,
Jak pięknie zrozumiana jest godność człowieka,
Jak wyrobione wszędzie publiczne jest zdanie,
Jaka cywilizacja, jakie wychowanie,
Jakie cnoty domowe, patriotyzm jaki...
[Bartels 1888: 8].

Аднак зноў жа пры большай увазе да жыхароў названай зямлі і тут аказваецца, што насяляецца яна людзьмі не самымі лепшымі, пачынаючы непасрэдна з суседзяў. Атрымліваецца,

Jeden jest tylko człowiek, co istotnie słyńie
Z rozumu i nauki, z cnót swych, z swego zdania,
Z wyższości wyobrażeń, oraz wychowania,
Z dojrzałego poglądu na sprawy krajowe,
Człowiek mający serce ogromne i głowę,
Człowiek rzadki, cudowny, dziwny, niewidziany,
Przy którym wszyscy inni są kpy i kapcany,
Człowiek którego uśmiech wart milionów kilka..
A tym wielkim człowiekiem jest... jeden on tylko...
[Bartels 1888: 9].

Аўтар твора не проста крытыкуе падобную рэцэпцыю радзімы:

Tak że pojąć nie można dla jakiej przyczyny
Pragnie zawsze Ojczyzny od Odry do Dźwiny,
Kiedy jego ojczyzna kończy się tymczasem
O dwanaście wiorst drogi pod sąsiada lasem...
<...>

Patryjotyzm, co wczora był prowincjonalnym,
Dzisiaj zrana gubernskim, w wieczór parafialnym...
[Bartels 1888: 9–10].

Паводле гэтага верша А. Бартэльса, радзімай у шырокім сэнсе з’яўляецца тэрыторыя былой Рэчы Паспалітай. Аўтар ставіць пытанне пра ўзнікненне народа менавіта ў гэтых межах:

Dojdziemy kiedykolwiek, byśmy, chociaż w dali,
Nietylko że narodem, lecz ludźmi się stali.
[Bartels 1888: 10].

Аднак ужо ў разгледжаным творы адчужэнне героя-ліцвіна пачынаецца стасоўна этнічных польскіх зямель. Толькі ён пакуль не прыходзіць да ўсведамлення адзінства тэрыторыі ўжо ў недалёкай будучыні Беларусі (такая рэцэпцыя ў А. Бартэльса выявіцца пазней). Тым не менш, як заўважае даследчыца Наталля Бахановіч,

шторыаз аказваюцца марнымі намаганні лірычнага героя твора скіраваць субяседніка да думкі, што самыя лепшыя тэрыторыі – прасторы Літвы і Белай Русі і што іменна там жывуць не толькі самыя добрыя і мудрыя, але і, як вынік, забяспечаныя людзі [Бахановіч 2019: 127].

Прычым ідэйна-мастацкая скіраванасць верша *Miłość ojczyzny* сведчыць, што з боку паэта атаясамленне розных куткоў гістарычнай Літвы і Белай Русі, іх інтэграванне з перспекывай адзінай краіны было не проста прадчуваннем, а, хутчэй, жаданнем і спробай паскорыць яго рэалізацыю, аказаўшы сваёй творчасцю ўздзеянне на духоўнае аблічча сучасніка. Робіцца выснова:

Мяркуючы па дадзеным творы, а таксама іншых, ды і ўсёй беларуска-літоўскай плыні ў польскамоўнай літаратуры Старажытнага і Новага часоў, насельніцтва Рэчы Паспалітай ніколі не адчувала сябе адзіным цэлым і пры кожным зручным моманце падкрэслівала ўласныя рэгіянальныя адрозненні [Бахановіч 2019: 130].

“Парэгіянальнай” дыферэнцыяцыяй Рэчы Паспалітай А. Бартэльс не абмяжоўваецца. У яго творах можна прасачыць і бачанне вузейшых за этнічныя землі лапікаў, звычайна з арыентацыяй на тагачасны адміністрацыйны падзел. Так, у вышэй цытаваным вершы *Miłość ojczyzny* паэтам вычляняюцца “староны” Мазырская і Пінская, Ігуменская і Барысаўская... У Мінскай губерні існавалі дакладна такія ж паветы. Варта звярнуць увагу, што на час напісання верша родная мясцовасць А. Бартэльса ўваходзіла ў склад Слуцкага павета. Пасля ўтварэння валасцей вёска Дзяніскавічы спачатку стане адміністрацыйным цэнтрам такой

адзінкі, які неўзабаве будзе перанесены ў вёску Вялікія Круговічы. Між тым, названыя паселішчы, нягледзячы на іх геаграфічную блізкасць (пяць кіламетраў напраткі праз лес), адносіліся да розных беларускіх субкультур: першая – да Случчыны, другая – да Ключчыны ці (шырэй) Навагрудчыны [Трафімчык, Чабатарэнка 2005: 144]. Цікава, што А. Бартэльс ужо тады арганічна палучае міжрэгіянальнае памежжа. Хоць не звяртае ўвагі на наступны гістарычны факт: у сярэдзіне XIX ст. улады праводзілі свайго роду перапіс, вынікам якога сталі “Прыходскія спісы”. У выпадку з мясцовасцю, якая ўвойдзе праз колькі гадоў у Круговіцкую воласць, дадзеныя аказаліся даволі незвычайнымі. Этнолаг Павел Церашковіч піша пра паласу, якую насялялі гэтак званыя чарнарусы. Паласа цягнулася ад Гарадзеі на поўдзень, праз Клецц і Сіняўку да Агарэвічаў, Круговічаў, Лактышоў і Дзяніскавіч. Да названага этнічнага наймення былі аднесены каля 19 тысяч чалавек. Зрэшты, яны практычна не адрозніваліся ад беларусаў. П. Церашковіч вылучае асабістую гіпотэзу: тая паласа засталася як след ад колішняй мяжы Белай і Чорнай Русі [Терешкович 2004: 85]. Апошняя знаходзілася галоўным чынам на тэрыторыі сучаснай Гродзенскай вобласці і на ўсходзе якраз даходзіла да акрэсленай паласы. Калі развіваць гэтае меркаванне (з улікам вышэйадзначанай субкультурнасці рэгіёна і яго падзелу Круговіцкай воласці на Ключчыну і Случчыну), можна цалкам дапусціць наяўнасць у недалёкім мінулым гэтакіх мяжы (адзначым, што ў якасці адміністрацыйных адзінак Клецкае і Слуцкае княствы праіснавалі да канца XVIII ст.). А. Бартэльс, аднак, не звяртае ўвагі на прысутнасць “чарнарусаў” у яго мясцовасці, хоць яны існавалі ў той час, калі там бываў паэт.

Адказаць на пытанне, ці сапраўды падзяляе аўтар сфармуляванае ў гэтым вершы бачанне радзімы ў межах Рэчы Паспалітай, дапаможа аналіз яго іншых твораў: успрыманне А. Бартэльсам этнічна-нацыянальных працэсаў на землях ВКЛ на карысць тэндэнцыі да польскасці не пацвярджаецца. Гэта прасочваецца ўжо ў творах, напісаных праз пару гадоў пасля верша *Miłość ojczyzny* – у паэмах *Deniskowicze* (люты 1862 г.) [Barthels 1878b: 148–151] і – асабліва – *Tydzień poleski* (прыкладна ў той жа час) [Barthels 1878a: 29]. Калі першы твор – цалкам лірычны і сфакусаваны на малой радзіме аўтара, дык другі, эпічны ў сваёй аснове, аздоблены шматлікімі лірычнымі і філасофскімі адступленнямі, дзе адводзіцца месца і тэме любай сэрцу Айчыны – Літвы. Толькі яе назва згадваецца дзевяць разоў, прыналежны ад наймення прыметнік “літоўскі” – чатыры разы і яшчэ пятнаццаць разоў фігуруюць насельнікі краю – літвіны. Паказальным тут з’яўляецца XVIII раздзел, які пачынаецца з радка “Oj nie masz, nie masz, jak Litwa nasza!”. Пабудаваны ён, як і верш *Miłość ojczyzny*, на параўнаннях – гэтым разам пераваг,

прынамсі, прыроднага характару, перад іншымі краямі колішняй Рэчы Паспалітай. Сярод іх фігуруюць і назвы з папярэдняга верша: Карона, Украіна, Падолле...

Może być człowiek pełen wziętości —
Litwin mu pewno nie pozazdrości!
[Barthels 1883: 32].

Аўтар захапляецца роднай краінай, час ад часу падкрэсліваючы паэтычнымі сродкамі яе пекнату:

Tymczasem słońce wschodzi, i gdy z jednej cienie
Z drugiej strony już światła leją się strumienie,
A słońce tem piękniejsze, że w złota powodzi,
Z ciemnej pręgi tych lasów litewskich wychodzi,
Tak, że człek mimowolnie wyszepcze modlitwę
Do Boga za te lasy i tą naszą Litwę.
[Barthels 1883: 16].

Прычым паэт не дае падстаў сумнявацца, што яго радзімай з'яўляецца Літва, за нараджэнне на якой сын яе дзякуе Богу і гонар за якую адчувае кожны ліцвін:

Niech sobie, kto chce, ziemi swej piękność rozgłasza,
Nie masz, nie masz, powtarzam, jak ta Litwa nasza!
I gdy każdemu chlubnie Ojczyzny być synem,
Ja tak Bogu dziękuję, że jestem Litwinem,
Że mi się zróść pozwolił z tym ludem i krajem,
Calem sercem i duszą, mową i zwyczajem.
Oj! żeby tej krainie i dla ludu tego
Nieco światlejszej doli, Nieba łaskawszego!
[Barthels 1883: 38].

Паказальна, што А. Бартэльс адчувае генетычную блізкасць Літвы і тых частак, якія неўзабаве інтэгруюцца ў адзіную краіну – Беларусь:

Że zaś koniecznie już to być musi
Na tej pocziwej Litwie i Rusi...
[Barthels 1883: 9].

Пад Руссю маецца на ўвазе, як вынікае з іншых твораў, менавіта Белая Русь. Да гэтых краёў арганічна далучаецца Палессе, пра што пішацца ў адмысловым нарысе пазнейшага часу: „W niedostępnych prawie miejscowościach Polesia i innych częściach Litwy” [Barthels 1878c: 73].

Больш за тое, паэту ўжо нават бачацца контуры незалежнасці Літвы:

Litwo poczciwa, w lasach twych i błotach,
Jeszcze człek może żywić nieco ducha
Niepodległości...

[Barthels 1883: 67].

Такую выснову робіць улюбёны ў родную старонку аўтар. Між тым, пра польскасць успамінаецца ў паэме толькі адзін раз, дый то ў іранічнай паляўнічай песні, што пацвярджае пэўнае адчужэнне ад яе:

A my w całym też komplecie
Rżniem po starej modzie
Chórem panie urządzonym,
Po polsku prawdziwie.
To jest wszyscy unisonem.
A każdy fałszywie...

[Barthels 1883: 19].

Тут як бы прысутнічае польская ідэнтыфікацыя свайго асяроддзя. Хоць і не зусім, бо гэта можна ўспрыняць і як параўнанне – іранічнае і нават крыху кплівае. Гэта “пярчынка” часам паўтараецца (што сведчыць пра яе невыпадковасць), але трохі іншымі словамі:

Wprawdzie jest kula w torbie, ale co tam po niej,
Jak przyjdzie się z niedźwiedziem spotkać na trzy kroki,
Zanim sięgniesz do torby, już ciebie dogoni,
A nim głos ludzki wydasz, połamię ci boki.
Bo tylko koroniarze poczciwi dowodzą,
(A może od Francuzów bajkę tę przejęli)
Że niedźwiedzie w ataku na dwóch łapach chodzą.
Bodaj im tak polować, jak oni widzieli!

[Barthels 1883: 62].

У А. Бартэльса, аднак, не сустракаем дакладнай лакалізацыі радзімай краіны – Літвы. Тут на дапамогу карэктна будзе ўзяць разважанні яго вялікага сябра і сваяка Яўстаха Тышкевіча. Апошні з’яўляецца аўтарам кнігі пра Біржы, дзе меў уладанні і дзе з яго ласкі гаспадарыў А. Бартэльс у 1860-я гг. Якраз тады і быў напісаны названы нарыс. У ім аўтар адзначаў: “Birże leżą w Litwie właściwej na pograniczu Żmujdzi i Kurlandji” [Tyszkiewicz 1869: 11]. Гэта значыць, у паняцце “Літва” ўключаліся не толькі паўночна-заходнія этнічныя беларускія землі. Прычым зазначалася, што тыя рэгіёны – Жмудзь, Курляндыя (сюды ж уваходзіць Аўкштайтэя) – з’яўляюцца не проста палітычнай Літвой, але якраз яны і ўяўляюць сабой уласна Літву. Працытуем:

Litwa właściwa, to jest: gubernja Wileńska, połowa Grodzieńskiej, uległej znacznie wpływowi sąsiedniej Rusi, znaczna połowa gubernji Kowieńskiej,

kilka powiatów Królestwa Polskiego w gubernji Augustowskiej, i część Pruss graniczących od Niemna z dzisiejszą Litwą. 2) Żmujdz składająca się z trzech powiatów: Telszewskiego, Rosieńskiego, Szawelskiego, oraz małej części Kurlandji. 3) Prussy od Królewca do Wisły. 4) Jadzwingi na Podlasiu, około Drohiczyna, obecnie plemie zgasłe. 5) Łotwa i Kuroni zajmujący brzeg morza bałtyckiego aż do Estonji, granicząc na wschód od Pskowian, od Litwy na południe [Tyszkiewicz 1869: 12–13].

Значыць, сучасныя беларускія землі “займелі” літоўскасць толькі пазней. Паводле бачання Я. Тышкевіча, яны сталі „słowiańskiej Litwą” – такое азначэнне прысутнічае крыху далей у нарысе [Tyszkiewicz 1869: 23]. Гэта А. Бартэльсу не магло быць невядомым. Але прыйшоў час, калі змянялася, і пры ўсім відавочным абапіранні на мінуўшчыну А. Бартэльс ужо намацаваў шляхі да будучага існавання мадэрных народаў.

Яшчэ больш нацыянальныя контуры акрэсліліся ў выніку паўстання 1863–1864 гг., у якім А. Бартэльс прыняў удзел і пасля якога вымушаны быў значна знізіць сваю сацыяльную актыўнасць, пакуль не асеў канчаткова ў Кракаве, за межамі Расійскай імперыі. Там ён таксама не адцураўся ад радзімы і паходжання. Як паэт піша ў адным з вершаў (*Hospody potyłuj!*) таго часу,

Zrodzony w powiecie Słuckim,
Wychowany w Nowogródzkim
<...>
Miałem siebie za Litwina...
[Bartels 1888: 71–76].

Тым не менш, выразна даў знаць пра сябе ўплыў польскага асяродку, у якім па-ранейшаму пераважала мара пра адраджэнне Рэчы Паспалітай “od morza do morza”. А. Бартэльс у сваіх вершах, многія з якіх станавіліся песнямі, стаў меней пазіцыянавацца як ліцвін, але больш – як паляк. Канечне, тут назіраецца вяртанне да архаічнага палітычнага разумення: шляхта падзеленай трыма дзяржавамі Рэчы Паспалітай жыла настальгаваннем і марамі пра яе адраджэнне. Да таго ж, у вершах можа мець месца выяўленне думак лірычнага героя, свет якога не абавязкова супадае з аўтарскім, але набліжаны да разумення публікі – рэцыпіентаў твораў. Таксама нельга не заўважыць, што на працягу кракаўскага перыяду А. Бартэльс стасоўна пальшчызны пісаў часцей за ўсё даволі адстаронена (характэрны прыклад – *Piosnka Tadeusza*).

Аднак нельга не адзначыць і наступныя пасажы, якія ўказваюць, што ў душы паэт заставаўся палымяным патрыётам не столькі Польшчы, колькі менавіта Літвы. Напрыклад, на адрас першай ён вельмі часта адпускае з’едлівыя выказванні, аналагічна як у вершы *Miłość ojczyzny*.

Так, яшчэ ў адным вершы – *Patryotyzm tanim kosztem* – паэтам робіцца наступнае заключэнне:

nie ma Polaków
Tylko samojedy,
Albo wilki w lesie
Gryzące się wzajem,
I to Polską zwie się
I zwać ma się krajem.

[Bartels 1888: 36].

У сувязі з гэтым важнае значэнне набываюць творы, якія не былі разлічаны на салонна-эстраднае прадстаўленне. Гэта перадусім дзве паляўнічыя паэмы, свайго роду працяг *Tygodnia poleskiego: Zimowe łowy na Litwie* (1879) і *Polowania letnie i jesienne* (1880). У іх паэт апявае родную Літву ў цэлым і яе куточки – у прыватнасці (прыгадваючы розныя ўрочышчы галоўным чынам Слуцкага павета) [Графімчык 2022: 287–298], рэгулярна перасыпаючы свой аповед рэгіяналізмамі. Аўтар у паэмах паслядоўна экстрапалюе паняцце “Літва” на землі, якія ў той час яшчэ называліся палескімі і беларускімі:

Możnaż się zatem dziwić panie, że Litwiny
Dziatwa dzikiej Pińszczyzny, Słucka lub Mozyrza...
[Barthels 1880a: 106].

Толькі двойчы сустракаюцца радкі, у якіх назіраецца атаясамленне сябе з палякамі [Barthels 1879a: 7; Barthels 1879b: 122], што можна прызнаць спарадычнымі выпадкамі і, вядома ж, палітычнай рудыментарнасцю.

У эпілогу да паляўнічай эпапеі (так высока ацаніла паэмы крытыка) А. Бартэльс падкрэслівае сваю прыналежнасць да Літвы як да Бацькаўшчыны і жадае ёй лепшай, чым наяўная, долі, верачы ў яе надыход у будучыні:

...Żeby wyszedł przecież w ludzi!
<...>
Dla przyszłości, dla nadziei,
Że ze wzrostem, i że z wiekiem
I on (наш край. – А. Т.) biedny też z kolei
Kiedyś!.. stanie się człowiekiem!

[Barthels 1880b: 138].

Міне яшчэ некалькі дзясяткаў гадоў – і Бартэльсава надзея набудзе Купалава сцверджанне займання беларусамі годнага пасаду між народамі.

Бачанне паэтам XIX ст. інтэграванасці розных этнічных частак будучай Беларусі пацвярджаецца і яго нарысамі (пераважна таксама паляўнічай тэматыкі). Так, у адным з іх (*O niedźwiedziach na Litwie*) невыпадкова ставяцца поруч з літоўскай зямлёю Белая Русь і Палессе [Barthels 1878e: 138]. Прычым у гэтым жа тэксце Палессе выступае ў тым ліку і як частка зямлі, дзе жывуць ліцвіны [Barthels 1878f: 155]. Гэта паўтараецца і ў іншых нарысах – *Książe wojewoda trocki* [Barthels 1878d: 45] і *Kilka słów o Polesiu, Poleszuchach i o polowaniu* [Barthels 1878c: 73]. Хоць зноў жа часам сустракаюцца сцверджанні пра прыналежнасць Літвы да Польшчы [Barthels 1878g: 107]. Але такі падыход не мае акцэнтаванага характару. Ён мог быць больш разлічаны на чытача – умоўнага жыхара кракаўскага ці львоўскага асяродку, які мае настальгію па былой Рэчы Паспалітай.

Польская палітычная думка на працягу XIX ст. выпявала ў бок атаясамлівання польскасці этнічнай і нацыянальнай. Гэта вяло да фармавання тэорый нацыянальнай тэрыторыі і, адпаведна, будучай дзяржавы Польшы з ідэяй праметыізму. Нацыянальнай эвалюцыі такіх этнасаў, як беларусы (тым больш беларусы! Іх бачылі больш адсталымі, чым украінцы, літоўцы), не ўяўлялі. Асабліва тыя, хто знаходзіўся на тэрыторыі этнічнай Польшчы (Варшава, Кракаў, Познань і інш.). З аднаго боку, на землях будучай Беларусі ўжо ішоў працэс станаўлення нацыянальнай аўтэнтычнасці “тутэйшых” (прычым – парадаксальна – запусцілі яго якраз ліцвіны – прыхільнікі той жа “Вялікай Польшчы”). З другога боку, не адчуваючы іманентнай патэнцыйнасці свайго шавінізму, у цэнтрах польскага культурнага і палітычнага жыцця дамінавала канцэпцыя поглядаў на этнасы ВКЛ як негістарычныя феномены [гл.: Eberhardt 2004: 27–80].

Такім чынам А. Бартэльс набліжаўся да нацыянальнага разумення свайго народа. Але не прыйшоў да такога ўсведамлення, якое яшчэ праз пару дзясяткаў гадоў па смерці паэта сфармулюецца ў наступную думку (1904):

Rozejrzyjmy się przede wszystkim na jakim gruncie cała się sprawa toczyła. Litwa, ta Litwa, o której tyle śpiewali wieszczowie nasi, różni się bardzo od innych dzielnic Polski dawnej. Różni się, bo od lat stu całkiem inne przechodzi koleje, ale przede wszystkim różni się etnograficznie, bo zapominać nie trzeba, że mamy tam lud litewski czy białoruski i że lud ten dziś budzić się zaczyna. Rozumieją to dobrze Rosjanie i jeszcze w '63 roku jeden z pierwszych dygnitarzy w Królestwie, patrząc na demonstracje patriotyczne powiedział, że więcej niż Orzeł Biały szkodzi nam Pogoń na chorągwiach naszych [Meysztowicz 2011: 92].

У “кракаўскі” перыяд жыцця (апошні дзясятак гадоў) творчы шлях А. Бартэльса ў аспекце фармавання нацыянальнай тоеснасці аддаліўся ад кірунку развіцця прыгожага пісьменства, запачаткаванага на радзіме творцы, аднак і цалкам не выйшаў з парадэгмы той традыцыі. А. Бартэльс пайшоў іншым шляхам, размінуўся з агульнай тэндэнцыяй у беларускай літаратуры. “Крытычны рэалізм беларускай літаратуры канца XIX ст. быў абмежаваны. У поле зроку пісьменнікаў трапляла толькі вёска” [Гісторыя беларускай літаратуры 1981: 96]. Тым самым падчас “беларускага” перыяду паэт быў бліжэй да суайчыннікаў. У кракаўскі перыяд ступень польскасці ў вершах узрасце. Гэта было выклікана ў тым ліку кан’юнктурай – дзеля папулярнасці ў мясцовай публіцы. Жыццё ў Кракаве само па сабе не магло ў той канкрэтны час не ўзмацніць польскую саматоеснасць паэта (хоць і не разбурыла ліцвінскай асновы яго духа). Затое на створаных для душы паэмах (былі напісаны яшчэ два вялікія вершаваныя творы паляўнічага цыклу) змены ў геаграфіі пражывання практычна не адбіліся.

У гэтым (і не толькі гэтым) сэнсе жыццёвы і творчы шлях А. Бартэльса можна падзяліць на дзве часткі:

1. Да Паўстання 1863–1864 гг.: тады паэт шмат праводзіў часу на радзіме – у розных кутках этнічнай Беларусі (ад Вільні да Дзяніскавіч). У гэты перыяд А. Бартэльс выяўляе ліцвінскі патрыятызм і пэўны рух у кірунку адчужэння ад польскасці;
2. Пасля Паўстання: як актыўны ўдзельнік Паўстання паэт вымушаны быў уцякаць і хавацца ад пераследу, пакуль урэшце не асеў у Кракаве (тады Аўстра-Венгерская імперыя), дзе і памёр. На заключным адрэзку, жывучы ў польскім асяродку, А. Бартэльс вонкава асімілюецца з караняжамі, хоць у душы застаецца ліцвінам.

Паказчыкам – не столькі фармавання этнічнага бачання А. Бартэльса, колькі рэпрэзентацыі яго поглядаў – з’яўляецца творчасць:

- у напісаных для душы творах (найперш паэмах і нарысах), нават “кракаўскага” перыяду, назіраецца большая схільнасць да ліцвінскага патрыятызму;
- многія вершы (асабліва “кракаўскага” перыяду), разлічаныя на публікацыю, дэманструюць польскацэнтрывую візію аўтара.

Спіс літаратуры

- Bahanovič Natallâ. 2019. *ĭmagalagičnyâ “štryhi” Artura Bartel’sa ŭ veršy Lûboŭ da Ajčyny. “Połymâ” № 5: 124–130* [Бахановіч Наталля. 2019. *Імагалагічныя “штрыхі” Артура Бартэльса ў вершы Любоў да Айчыны. “Полымя” № 5: 124–130*].
- Bartels Artur. [1858]a. *Łapigrosze. Szkice obyczajowe*. [Paryż]: [Lemercier, Jan Kazimierz Wilczyński].

- Bartels Artur. [1858]b. *Pan Atanazy Skorupa, czpostenpowy. Szkice obyczajowe*. [Paryż]: [Lemercier, Jan Kazimierz Wilczyński].
- Bartels Artur. [1858]c. *Pan Eugeniusz. Szkice obyczajowe*. [Paryż]: [Lemercier, Jan Kazimierz Wilczyński].
- Barthels Artur. 1878a. [b. n.]. "Łowiec" № 2: 29.
- Barthels Artur. 1878b. *Deniskowicze*. "Łowiec" № 10: 148–151.
- Barthels Artur. 1878c. *Kilka słów o Polesiu, Poleszukach i o polowaniu*. "Łowiec" № 5: 72–75.
- Barthels Artur. 1878d. *Książę wojewoda trocki*. "Łowiec" № 3: 41–45.
- Barthels Artur. 1878e. *O niedźwiedziach na Litwie*. "Łowiec" № 9: 138–140.
- Barthels Artur. 1878f. *O niedźwiedziach na Litwie*. "Łowiec" № 10: 153–156.
- Barthels Artur. 1878g. *O wilkach litewskich i polowaniu na nich*. "Łowiec" № 7: 107–108.
- Barthels Artur. 1879a. *Zimowe łowy na Litwie*. "Łowiec" № 1: 5–9.
- Barthels Artur. 1879b. *Zimowe łowy na Litwie*. "Łowiec" № 8: 121–123.
- Barthels Artur. 1880a. *Polowania letnie i jesienne*. "Łowiec" № 7: 104–106.
- Barthels Artur. 1880b. *Polowania letnie i jesienne*. "Łowiec" № 9: 137–138.
- Barthels Artur. 1883. *Tydzień Poleski. Ustęp z życia myśliwego na Litwie*. Kraków: nakładem autora, druk A. Koziańskiego.
- Bartels Artur. 1888. *Piosnki i satyry*. Kraków: Nakładem K. Bartoszewicza, w drukarni A. Koziańskiego.
- Eberhardt Piotr. 2004. *Polska i jej granice. Z historii polskiej geografii politycznej*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Gistoryâ belaruskaj litaratury. XIX – račatak XX st.* 1981. Mińsk: Vyšëjšaâ škola [Гісторыя беларускай літаратуры. XIX – пачатак ст. 1981. Мінск: Вышэйшая школа].
- Meyszowicz Aleksander. 2011. *List otwarty obywatela z Litwy do profesora Zdziechowskiego w sprawie obecności szlachty litewskiej pod pomnikiem imperatorowej Katarzyny. W: W kręgu sporów polsko-litewskich na przełomie XIX i XX wieku: wybór materiałów*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Rynkevič Uladzimir. 2013. *Artur Bartel's*. Mińsk: Belaruskі dzaržaŭny ũniversitët kul'tury i mastactvaŭ [Рынкевіч Уладзімір. 2013. *Артур Бартэльс*. Мінск: Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў].
- Tereškovič Pavel. 2004. *Ėtničeskaâ istoriâ Belarusi XIX – načala XX v.: V kontekste Central'no-Vostočnoj Evropy*. Mińsk: BГУ [Терешкович Павел. 2004. *Этническая історыя Беларусі XIX – пачала XX в.: В контексте Цэнтральна-Восточной Европы*. Мінск: БГУ].
- Trafimčyk Anatol', Čabatarenka Vital'. 2005. *Słowy z vòski Válikîâ Krugavičy Gancavickaga raôna (144–156)*. W: *Skarby narodnaj movy. Dyâlëktalagîčny zbornik*. Mińsk: Prava i ekanomika: [Трафімчык Анатоль, Чабатарэнка Віталь. 2005. *Словы з вёскі Вялікія Кругавічы Ганцавіцкага раёна (144–156)*. У: *Скарбы народнай мовы. Дыялекталагічны зборнік*. Мінск: Права і эканоміка].
- Trafimčyk Anatol'. 2022. "Znam was wszystkie po nazwisku": *tapanimiâ rodnaga kuta Artura Bartel'sa ũ âgo tvorčasci*. "Dzeâsloŭ" № 2: 287–298 [Трафімчык Анатоль. 2022. "Znam was wszystkie po nazwisku": *тапанімія роднага кута Артура Бартэльса ў яго творчасці*. "Дзеяслоў" № 2: 287–298].
- Tyszkiewicz Eustachy. 1869. *Birże: rzut oka na przeszłość miasta, zamku i ordynacyi*. St.-Petersburg: A. H. Kirkor.

STRESZCZENIE: Arthur Bartels (1818–1885), pisarz i artysta, pozostawił w swojej twórczości wystarczająco dużo przemyśleń, by można było naszkicować złożony obraz jego poglądów na etniczność i ojczyznę. Za swoje państwo ojczyste uznawał Polskę,

lecz z kontekstów wynika, że chodziło mu o wielokulturową Rzeczpospolitą. Dlatego też A. Bartels uważał Litwę za swoją ojczyznę (również w historycznym znaczeniu tego terminu). Poeta nie wykształcił jeszcze narodowego rozumienia państw europejskich, a przynajmniej swojej ojczyzny. Warto jednak zauważyć, że zbliżał się do niego. Świadczy o tym, zawarte w jego dziełach literackich, postrzeganie Litwy, Białorusi i Polesia jako całości. To jest widoczne w jego pracach, choć jednocześnie nie ma w nich przedstawionej jednoznacznej recepcji autora procesów etniczno-narodowych. W utworach pisanych w swojej ojczyźnie i głównie dla siebie (przede wszystkim w poematach), w większym stopniu przejawia się tożsamość litwińska. Natomiast tożsamość polska wyróżnia się w wierszach (które były prezentowane publicznie), zwłaszcza w ostatnim już, krakowskim, okresie życia.

SŁOWA KLUCZOWE: ojczyzna, etniczny, narodowy, Litwa, Polska, regiony, dzieła.

АНАТАЦЫЯ: Письменник і мастак Артур Бартэльс (1818–1885) у сваёй творчасці пакінуў дастаткова разважанняў для стварэння карціны яго этнічных поглядаў на радзіму. У якасці роднай дзяржавы ён прызнаваў Польшчу. Але з кантэкстаў вынікае, што мелася на ўвазе Рэч Паспалітая. Нягледзячы на гэта, радзімай А. Бартэльс лічыў Літву (таксама ў гістарычным сэнсе гэтага паняцця). Паэт не меў нацыянальнае свядомасці, аднак адметна, што набліжаўся да яе. Сведчаннем таму – успрыманне як адзінага цэлага Літвы, Белай Русі і Палесся. Гэта прасочваецца ў літаратурнай творчасці. У той жа час у ёй няма аднароднасці ў справе рэцэпцыі А. Бартэльсам этнічна-нацыянальных працэсаў. Большая ступень ліцвінскасці ім выяўляецца ў творах, напісаных хутчэй для сябе (найперш, у паэмах), да таго ж, на радзіме. Выразная польскасць выяўляецца ў вершах (якія выносіліся на публіку), асабліва ў заключны, кракаўскі, перыяд жыцця.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: радзіма, этнічны, нацыянальны, Літва, Польшча, рэгіёны, творы.

Data przesłania artykułu: 30.08.2022

Data akceptacji artykułu: 05.10.2022

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Anatol Trafimchyk / Анатоль Трафімчык – Białoruś, Narodowa Akademia Nauk Białorusi, Centrum Badań nad Kulturą, Językiem i Literaturą, Instytut Literaturoznawstwa im. Janki Kupaly, dr; specjalność naukowa: literaturoznawstwo białoruskie; zainteresowania naukowe: białoruski dramat dziecięcy, twórczość Jakuba Kołasa, twórczość Artura Bartelsa, historia Białorusi Zachodniej.

Adres: Інстытут літаратуразнаўства імя Янкі Купалы; вул Сурганова, 1, корп. 2, 220072, Мінск, Беларусь.

Wybrane publikacje (2022):

1. Трафімчык Анатоль. 2022. *Водгулле душы паэта. "Польмя"* № 5: 133–137.
2. Трафімчык Анатоль. 2022. *Міфы савецкай эпохі: у жыцці і мастацкай літаратуры. "Польмя"* № 1: 138–141.
3. Трафімчык Анатоль. 2022. *Песы для дзяцей і не толькі. "Літаратурная Беларусь"* № 1: 11.

4. Трафімчык Анатоль. 2022. *Сучаснае жыццё фальклорнай казкі ў фармаце драматургіі*. “Наука и инновации” № 7: 32–37.
5. Трафімчык Анатоль. 2022. *“Znam was wszystkie po nazwisku”: мапанімія роднага кута Артура Бартэlsa ў яго творчасці*. “Дзеяслоў” № 2: 287–298.